

Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb'de Salgın Hastalıklara Önerilen Tedavi Yöntemleri¹

Feyza TOKAT² ve Ceyhun Vedat UYGUR³

Öz

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin XVII. yüzyılda yazdığı Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb, diğere hastalıklarla beraber salgın hastalıklardan korunma yollarını ele alan ve salgın hastalıkların tedavisi için önerilerde bulunan Türkçe tıp yazmalarından biridir. Hezârfen Hüseyin Efendi; eserinde tavsiye ettiği tedavi yöntemlerinde Arap, Acem, Rum ve Yunan tabiplerinden alıntılar yapmış, onlara atıflarda bulunmuştur. Bu çalışmada Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb'in Bosna Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi R.986'da kayıtlı olan nüshasındaki veba, taun, cüzzam, çiçek, frengi, kızamık, kolera ve sıtma salgın hastalıklarına önerilen tedavi yöntemleri örneklendirilmiş ve sınıflandırılmıştır. Böylelikle bilim tarihi, tıp tarihi ve özellikle de ilaç bilimi tarihi çalışmalarına katkıda bulunulması amaçlanmıştır. Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb'de salgın hastalıkların tıbbî tedavi yöntemi olarak bitkisel ve hayvansal ürünler ile taş ve cevherlerin bazen tek başına kullanılmasının, bazen de belli oranlarda bir araya getirilerek mürekkep ilaç hâlinde kullanılmasının önerildiği tespit edilmiştir. Önerilen mürekkep ilaçların yapımında her bir maddenin miktarı, nasıl hazırlanacağı, nasıl kullanılacağı, varsa yan etkileri, biliniyorsa kim tarafından önerildiği belirtilmiştir. Bunun dışında kan alma yöntemi de bir salgın hastalık olan cüzzam hastalığının tedavisi için önerilen tıbbî tedavi yöntemlerinden biridir. Ayrıca Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb'de salgın hastalıklar için az da olsa halk hekimliği uygulamalarının önerildiği tespit edilmiştir. Ancak yine de Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb bir halk hekimliği ürünü değil, bilimsel bir tıp kitabıdır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Tıp Tarihi, Salgın Hastalıklar, Halk Hekimliği, Türkçe Tıp Yazmaları

Recommended Treatment Forms in Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nafia li'r-Ruhani ve't-Tabib for Epidemic Diseases

Abstract

The work named Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb written in the 17th century by Hezârfen Hüseyin Efendi is one of the Turkish medical manuscripts that deals with the prevention of epidemic diseases and makes recommendations for the treatment of epidemic diseases. Hezârfen Hüseyin Efendi referred to Arab, Persian, Rum and Greek physicians in the treatment methods he recommended in his work and made references to them. In this study, the recommended treatment methods for plague, taun, leprosy, smallpox, syphilis, measles, cholera and malaria epidemics in the copy of Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb registered in R.986 of Bosnia Gazi Husrev Library are exemplified and classified. In this way, it is aimed to contribute to the history of science, the history of medicine, and especially to the history of pharmaceutical science. In Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb, it has been determined that it is recommended to use herbal and animal products as well as stones and ores as a medical treatment method, sometimes alone, and sometimes as a composition medicine by mixing them in certain proportions. In the making of these suggested composition medicine preparations; the amount of each substance, how to prepare it, how to use it, if any, its side effects, if known, by whom it is recommended, are also denoted. In addition, venesection method is one of the medical treatment methods recommended for the treatment of leprosy, which is an epidemic disease. It has been also determined that folk medicine practices are recommended for epidemic diseases in Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb. However, Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb is not a product of folk medicine, but a scientific medical manuscript.

Key Words: Turkish Language, History of Medicine, Epidemics, Folk Medicine, Turkish Medical Manuscripts

Atf İçin / Please Cite As:

Tokat, F. ve Uygur, C. V. (2021). Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb'de salgın hastalıklara önerilen tedavi yöntemleri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(ÖS), 1-11.

Geliş Tarihi / Received Date: 25.10.2020

Kabul Tarihi / Accepted Date: 08.08.2021

¹ Bu makale Feyza Tokat'ın "Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb'" (2012b) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

² Doç. Dr. - Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, ftokat@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6394-8996

³ Prof. Dr. - Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, vuygur@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-4239-803X

Giriş

Kısa bir sürede çevredeki insan, hayvan veya bitkilere bulaşabilen hastalıklara salgın hastalık denir. Veba, çiçek, sarı humma, tifo, sıtma, frengi, kolera, verem, tifüs, kızamık, cüzzam ve grip hastalıkları kitlesel ölümlere yol açan önemli salgın hastalıklardır (Bilgü vd. 2020; Benli, 2017; Kılıç, 2004, s. 13; Kılıç, 2020, s. 20; Yıldız, 2014). Salgın hastalıklar tarih boyunca devletleri ve toplumları ekonomik, sosyal ve siyasi yönden olumsuz yönde etkilemiş, bazen kıtalararası yayılma göstererek çok sayıda insanın ve hayvanın ölümüne sebep olmuştur. Tarihçiler ve tıp tarihçileri, tarihteki hastalıkların tespitini yapmak, etki alanını belirlemek, ekonomik ve sosyal sonuçlarını tahlil etmek, geçmiş toplumların hastalıklara karşı tutumunu anlamak için bu konuda bilgi veren tanık ve belge gibi her türlü malzemelerden veya doğrudan tıpla ilgili kaleme alınmış kitaplardan yararlanmışlardır (Ertaş ve Eğnim, 2011, s. 83).

Doğrudan tıpla ilgili kaleme alınmış kitaplar olarak Türkçe tıp yazmalarında da tarihte görülen salgın hastalıklar için tedavi yöntemleri önerilmiştir. Sultan IV. Mehmet devri tarihçilerinden Hezârfen Hüseyin Efendi'nin XVII. yüzyılda yazdığı Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb (TEN) de diğer hastalıklarla beraber salgın hastalıklardan korunma yollarını ele alan ve salgın hastalıkların tedavisi için de önerilerde bulunulan Türkçe tıp yazmalarından biridir.

291 sayfadan (146 varak/poz) oluşan TEN'in yazılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. TEN'in Bosna Hersek Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi R. 986, Nuruosmaniye Kütüphanesi No. 3466, Süleymaniye Yazma Eseler Kütüphanesi Şehit Ali Paşa Koleksiyonu No. 2086, Süleymaniye Yazma Eseler Kütüphanesi Reşid Efendi Koleksiyonu No. 710, Konya Bölge Yazma Eseler Kütüphanesi No. 4486, Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu Tıbbî Türkî Talat 2, Millî Kütüphane No. 2051, Mescid-i el-Hac Namr an-Nablusi No.38 olmak üzere bilinen sekiz nüshası vardır. Bu nüshalardan Bosna Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi R.986'da kayıtlı olan nüsha (Tokat, 2012b) ile Konya Bölge Yazma Eseler Kütüphanesi No. 4486'da kayıtlı olan nüsha (Şaş, 2014) üzerine doktora çalışması yapılmıştır.

TEN, “makale” diye adlandırılan üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm genel tıp bilgisi ve hekimin sorumlulukları ile ilgilidir. “mağâle-i dâni ‘Arab ve ‘Acem ve Yünân ve Ervâm hazzâklarının itimâd itdikleri mu‘teber kitâblarında güzîde ve mücerreb müfredâtı beyân ider yigirmi sekiz faşıldır” (27a/15-17) başlıklı ikinci bölüm Arap alfabetik düzeniyle yazılmış bir sözlüktür. Alfabetik sırayla önce bitki, besin, hayvan, hayvansal ürün ile taş ve cevherin ismi kırmızı mürekkeple yazılmış daha sonra bazı kelimelerin okunuşu ve hareketlenişi Arapça olarak belirtilmiştir. Bazen de bahsedilen kelime eğer Türkçeye başka bir dilden geçmişse hangi dilden geçtiği “ism-i Beberîdir, ism-i Yünânîdir” vb. şeklinde belirtilmiştir. Söz konusu maddenin bilinen Farsça, Arapça, Türkçe, Yunanca karşılıkları söylendikten sonra, ilgili maddenin ahlât-ı erbaaya (Dört Humor/Dört Hilt) göre durumu, özellikleri, faydaları, nasıl kullanılması gerektiği, hangi hastalıklara iyi geldiği meşhur tıp kitaplarından alıntı ile anlatılmıştır (Tokat, 2012b, s. 21-22).

Üçüncü bölüm ise kendi içinde birkaç “fasl”a ayrılır. Bu bölümde de yıldızlara, organlara, hıtlara (kan, safra, sevda ve balgam) göre hastalıklar ve bunlara faydalı ilaçlar anlatılmış; ayrıca faklı maddelerin bir araya getirilerek yapıldığı macun, hap, süfûf, şarap, cevâriş, laûk, tiryâk, dühn, kurs, şaf, tıla, zımad, zerur, hukne ve merhem şeklinde ilaçların nasıl yapılacağı ve hangi hastalıklara iyi geldiği belirtilmiştir (Tokat 2012b, s. 22).

Hezârfen Hüseyin Efendi, bildiği Grekçe ve Latince sayesinde Kâtip Çelebi'den sonra Batı kaynaklarından faydalanan ikinci Osmanlı müellifidir (İlgürel, 1998, s. 544). Eserlerinde bulunan ansiklopedik bilgiler onun bu eserleri kaleme alırken birçok kaynağa başvurduğunu göstermektedir. TEN'de Yunan hekimlerinin yanı sıra, İslam tıbbının en önemli hekimlerinin eserlerinden de alıntılar yapılmıştır (Tokat, 2012a, s. 2451).

Calinus kavli üzere ciger süddesin açar (41a/18)

İhtiyârât kavli üzere beyân idelim ki yüz yigirmi illete devâ olduğunu kendüsi tecrübe eylemişdir deyü beyân etmişdir (42a/16-18)

Buğraç kavli üzere ve şorbası ra‘şeye ve mafâsıla fâyidelüdür (47b/14-15)

Şâhib-i Takvîm kavli üzere siniri kırıdır (51a/4)

İbn Sînâ kavli üzere hükmi ve fîli ‘anbere yakındır (66b/3-4)

Bu örnekler TEN'in tek bir kaynaktan çeviri değil birçok kaynağa bakılarak yazılan bir eser olduğunu göstermektedir. Eserde yararlanılan kaynaklara atıf yapılması, eserin bilimsel değerini ve önerilen tedavi şekillerinin güvenilirliğini arttırmıştır.

Bu çalışmada TEN'in Bosna Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi R.986'da kayıtlı olan nüshasında salgın hastalıklardan korunma yolları veya salgın hastalıkların tedavisi için önerilen tedavi yöntemleri örneklendirilmiş ve sınıflandırılmıştır. Böylelikle tıp tarihi, ilaç bilimi tarihi ve bilim tarihi çalışmalarına katkıda bulunulması amaçlanmıştır. TEN'den alıntı yapılırken sadece söz konusu salgın hastalık ve o hastalık için önerilen tedavi yöntemi alınmış; ilgili bitkisel ve hayvansal ürün ile taş ve cevherin özellikleri, mizacı, ahlât-ı erbaaya göre durumu, iyi geldiği diğer hastalıklar vb. gibi bölümler verilmemiştir. Ancak salgın hastalık için önerilen tedavi yöntemi ile ilgili özellikle belirtilen bir kullanım veya yapım şekli varsa o bölüm verilmiştir. Alıntı yapılan bölüm serbest bir şekilde Türkiye Türkçesine aktarılırken Osmanlıca-Türkçe Sözlük (Devellioğlu, 1997), Murad (2009), Doğan (2009, 2012), Uçar (2009), Küçükler (2010), Canpolat ve Önler (2016), Küçükler ve Yıldız (2016, 2018), Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü (Önler, 2019) kaynaklarından yararlanılmıştır.

TEN'de bitkisel, hayvansal ürünler ile taş ve cevherlerden reçeteler önerilen salgın hastalıklar veba (vebâ), taun (tâ'un), cüzzam (cüdâm, cüzâm), çiçek (çiçek, cederi), frengi (efrengî, frenk marazı), kızamık (kızamık), kolera (hayza⁴) ve sıtma (ısıtma)'dır.

Eskiçağdan yakınçağa uzanan süreçte salgın hastalıkların birçoğu veba veya taun olarak adlandırılmıştır. Bazen çiçek ve verem hastalığı veya toplu ölümlere yol açan her türlü salgın hastalık veba olarak nitelendirilmiştir (Kılıç, 2004, s. 13). Hezârfen Hüseyin Efendi'nin tıp kitaplarında geçen sağlıkla ilgili bütün kelime ve terimleri ihtiva eden "Lisânü'l-Etibbâ" adlı bir tıp sözlüğü de bulunmaktadır. Hezârfen Hüseyin Efendi bu tıp sözlüğünde, on altı çeşit humma çeşidinden bahseder. Bunlardan biri de havaların ufunetinden (pis koku) kaynaklanan "humma-yı vebâ'iyye" hastalığıdır. "humma-yı vebâ'iyye didükleri havâlaruñ yaramazlıgundan olur" (LE, 44b/9/10). Bu ifadeden Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "humma" terimini genel olarak ateşli hastalıklar için, "veba" terimini salgın zamanında ortaya çıkan belirtilerin genel bir adı olarak kullandığı anlaşılmaktadır (İstek, 2018, s. 131). TEN'de de "humma-yı vebâ'î" (13a/17) ve "humma-yı vebâ'iyye" (135b/14) terimleri geçmektedir.

Kaynaklarda "taun" ve "veba" hastalığı eşanlamlı olarak verilmiştir (Çiçekler ve Gürlek, 2016, s. 109; Köktekin, 2007, s. 26; Önler, 2019, s. 199; Uçar, 2010, s. 45). Ancak taun, bazı dilcilere göre bulaşıp yayılan her hastalığın adıdır. Taunu vebanın bir türü kabul eden İbn Kayyim el-Cevziyye'ye göre de her taun vebadır, ancak her veba taun değildir (Varlık, 2011, s.175). İstek'e göre (2018, s.132) Hüseyin Efendi'nin "Lisânü'l-Etibbâ" adlı eserinde taun kelimesini "el-tâun vebâ didükleri büyük çiban ki yufka yirlerde çıkar" (LE, 80a/23) şeklinde tanımlaması, şüpheye mahal vermeyecek şekilde her iki terimin de aynı anlamda kullanılabileceğinin açık bir göstergesidir. TEN'de veba ve taun, iki farklı hastalık olarak ele alınmış, aynı cümlede ard arda yazılmıştır: "tâ'una ve vebâya gâyet nâfi'dir" (135b/5), "tâ'un ve vebâ eyyâmında" (85b/6).

TEN'de üç ana bölümden biri olan "maķâletü'l-ülâ"da "el-faşlü'd-đâliđ ve'l ħamsîn" bölümü cüzzam hastalığı ile ilgilidir: "el-faşlü'd-đâliđ ve'l ħamsîn maraz-ı cüddâmı beyân ider" (23a/17- 23b/3).

TEN'de salgın hastalık ile ilgili önerilen yöntemler, günümüz modern tıbbının salgın hastalık karşısındaki tutumu ile benzerdir. TEN'de bazı reçeteler salgın hastalık zamanında söz konusu salgın hastalığa yakalanmamak için önerilmiştir:

yumurta ma'cunu... vebâdan muķaddem şabâh ac karnına bir noĥud miķdârı isti'mâl eyleseler yigirmi dört sâ'at ĥükmi vardır... (121a/13-121b/2): "*yumurta macunu...* vebadan önce sabah aç karnına bir nohut miktarı kullansalar yirmi dört saat etkisi vardır..."

TEN'de salgın hastalığa yakalanılmışsa hastalığı hafif şekilde atlatmak için de önerilerde bulunulmuştur:

⁴ 15. yüzyıl Türkçe tıp kitaplarında, ateş, ishal ve kusma ile seyreden "tuhme"ye yani bir çeşit "hazımsızlığa"da "hayza" denmektedir (Gültekin, 2016, s. 14). 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında yazılmış olan Kamus-ı Tibbî, Lugat-ı Tibb, Lugat-ı Tibbiye gibi Fransızca tıp terimlerinin Osmanlıca karşılıklarının yer aldığı sözlüklerde kolera hastalığına karşılık olarak "hayza" kelimesi verilmiştir (Gültekin, 2016, s. 16). Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü'nde "hayza" kelimesinin anlamı "kolera, sürekli ishal ve kusma biçiminde görülen öldürücü hastalık" şeklindedir (Önler, 2019, s. 79).

kâdî kâdî didikleri ağac... meselâ on 'aded çiçek çıkarana bu kâdî şarâbın ol maḥal için içürseler on 'adedden ziyâde çiçek çıkarmaya (78b/15-79a/4): "*kâdî* kâdî didikleri ağaç... mesela on adet çiçek çıkarana bu kâdî şurubunu o yer için içürseler on adetten fazla çiçek çıkarmaz"

TEN'de salgın hastalığa yakalanılmışsa tedavi edici reçeteler de önerilmiştir:

kust topalak didikleri ot ki... vebâya daḥı buḥûr ideler (74b/6-16): "*kust* (*kust otu*) topalak didikleri... vebaya da buhur edeler"

Bütün bunlar değerlendirildiğinde TEN'de salgın hastalıklara yakalanmama ve salgın hastalığa yakalanıldıysa da hastalığı daha hafif atlatmanın yöntemleri verilerek bugünkü modern tıp anlayışındaki "koruyucu hekimlik" uygulamalarının örneklerinin görüldüğü söylenebilir.

TEN'de salgın hastalıklardan korunmak ve salgın hastalıkların tedavisi için tıbbî tedavi yöntemleri ve halk hekimliği tedavi yöntemleri olmak üzere iki farklı tedavi yöntemi önerilmiştir:

1. TEN'de Salgın Hastalıkların Tedavisinde Önerilen Tıbbî Yöntemler

1.1. Müfret İlaçlar

Başka bir madde ile karıştırılmayıp, tek başına kullanılan ilaçlara "müfret ilaç" denir. TEN'de salgın hastalıkların önlenmesi ve tedavisi için tıbbî bir tedavi yöntemi olarak bitkisel ürünlerin, hayvansal ürünlerin, taş ve cevherlerin müfret ilaç olarak kullanılması önerilmiştir. Bu müfret ilaçların mizacı, tabiatı yani sıcak, soğuk, kuru ve nemli olma durumu bir veya birkaç eser ya da hekime atıfta bulunarak belirtilmiştir. Bu da TEN'de salgın hastalık tedavi yönteminde Antik Yunan tıbbında humoral patoloji, İslam tıbbında ise ahlât-ı erbaa denilen tıp anlayışının geçerli olduğunu göstermektedir.

TEN'de salgın hastalıkların önlenmesi ve tedavisi için müfret ilaç olarak kullanılması önerilen ürünlerden bazıları bitkisel ürünlerdir. Bitkisel müfret ilaç olarak meyveler, sebzeler, çiçekler, çalı türleri, mantarlar, ağaçlar, otlar, tahıllar, zamklar vs. kullanılmakta; bunların kök, sap, yaprak, çiçek, kabuk, tomurcuk, tohum gibi kısımları, taze veya kurutulmuş olarak işlem görmektedir (Aydın, 2005, s. 309). TEN'de salgın hastalıkların önlenmesi ve tedavisi için müfret ilaç olarak kullanılması önerilen bitkisel ürünlerin bazıları şunlardır:

ağaçka'unu ağaçka'unını koḳmak ve yaprağın daḥı koḳmak... vebâ'ı def ider (28b/19-20): "*ağaçkavunu* ağaçkavununu koklamak ve yaprağını da koklamak vebayı defeder."

'alek cümle sakız gibilere ki ağızda çignenür 'alek dirler... tâ 'ün zamânında... tütsü ideler (64a/12-64b/11): "*'alek* bütün sakız gibilere ki ağızda çignenir alek derler... taun zamanında... tütsü yapalar."

anîsûn Türkîde anasûn toḥmı dirler... eski ısıtma... nâfi'dir (34a/5-9): "*anîsûn* Türkçede anason tohumu derler... süregelen sıtma... faydalıdır."

ekşi enâr... ısıtmalara münâsibdir (50b/12-14): "*ekşi nar*... sıtmalara uygundur."

el-misk... misk didikleri güzel koḳulu meşhûr nesnedir eger çiçek çıkaracak oğlançılara içürseler çiçeği tiz çıkaralar (99a/8-99b/3): "*el-misk*... misk otu didikleri güzel kokulu meşhur nesnedir... eğer çiçek çıkaracak çocuklara içürseler çiçeği hemen çıkarırlar."

hindibâ her kaḅı ısıtma olursa nâfi'dir (112b/1): "*hindibâ* her tür sıtmaya faydalıdır."

kâdî kâdî didikleri ağac... meselâ on 'aded çiçek çıkarana bu kâdî şarâbın ol maḥal için içürseler on 'adedden ziyâde çiçek çıkarmaya (78b/15-79a/4): "*kâdî* kâdî didikleri ağaç... mesela on adet çiçek çıkarana bu kâdî şurubunu o yer için içürseler o adetten fazla çiçek çıkarmaz."

lâden... tâ'ün ve vebâ eyyâmında kaḥı müfiddir (85a/18- 85b/6): "*lâden otu*... eğer laden koklasalar... taun ve veba günlerinde çok faydalıdır."

leymun... vebâ günlerinde daḥı eger leymunuñ... çekirdeği içi gâyet münâsibdir (91b/2-15): "*limon*... veba günlerinde dahi eğer limonun çekirdeğinin içi gayet uygundur."

mî'a mî'a didikleri meşhûr kaḅgünlükdür... ve cüdâma daḥı azacıḳ içürseler ve tîlâ eyleseler nâfi'dir... vebâya daḥı nâfi'dir (103b/2-9): "*mî'a* (*günlük ağacı*) mî'a didikleri meşhur kara günlüktür... cüzzama dahi azacıḳ içürseler ve merhem eyleseler faydalıdır... vebaya dahi faydalıdır."

mukl mukl-ı az(r)âḳ didikleri şamğdır... tâ'una gâyet nâfi'dir (100b/18-101b/3): "*mukl* (*ak günlük*) mukl-ı azrak didikleri zamktır... tauna gayet faydalıdır."

nilüfer nilüfer didikleri çiçek... yağı... çiçek çıkaranlara dahı gâyet nâfi 'dir... ve iltihâblu ısıtmalara fâyide ider (109a/10-109b/8): “*nilüfer* nilüfer çiçeği dedikleri çiçek... yağı... çiçek çıkaranlara oldukça faydalıdır ve iltihaplı sıtmalara fayda eder.”

ribâş ribâc didikleri ot ki Fâriside ve Türkide işhun dirler... tâ'ün ve 'ufünetlü ısıtmalara... müfiddir (50b/18-51a/3): “*ribâş* ribac dedikleri ot ki Faşçada ve Türkçede işhun derler... ve taun ve irinli sıtmalara... faydalıdır.”

turunc turunc... tâ'üna dahı ağaçka'ını çekirdeği bulunmazsa turunc çekirdeđiniñ yedi dânesin yutalar... ve ısıtmalara fâyide ider (105a/12-105b/3): “*turunc* turunç... tauna dahi ağaç kavunu çekirdeği bulunmazsa turunç çekirdeğinin yedi tanesini yutalar... ve sıtmalara fayda eder.”

zâ'ferân... oğlancık çiçek ve kızamık çekseler çıkarsalar göz kapaklarına halka gibi süreler gözde çiçek çıkmaya (52a/2-8): “*zâ'feran* (*safran*)... çocuk çiçek veya kızamık çekseler çıkarsalar göz kapaklarına halka gibi süreler gözde çiçek çıkmaya.”

TEN'de salgın hastalıkların önlenmesi ve tedavisi için et, ayran, yağ, peynir vb. hayvansal ürünler de önerilmiştir:

*mâ'ü'l-cüb*n peynir şuyıdır... eski ısıtmalara fâyide ider (93a/11-93b/12): “*mâ'ü'l-cüb*n peynir suyudur... süregelen sıtmalara fayda eder”

efâ'i Türkide engerek yılanı dirler... ef'i etini terbiye eyleyüb cüdâm marazı için yidürürler nef virür (32b/6-7): “*efâ'i* Türkçede engerek yılanı derler... engerek yılanının etini terbiye eyleyip cüzzam hastalığı için yedirirler faydalıdır”

TEN'de salgın hastalıkların önlenmesi ve tedavisi için taş ve cevherlerin de tek başına müfret ilaç olarak kullanılması tavsiye edilmiştir:

milh tuz... cüzâma fâyide ider (101b/3-9): “*milh* tuz... cüzzama fayda eder.”

murâd-ı senc mürdeseng didikleri... çiçek eserlerine dahı muvâfıkdır (98a/10-17): “*murâd-ı senc* mürdeseng didikleri... çiçek izlerine de uygundur.”

1.2. Mürekkep İlaçlar

TEN'de salgın hastalıkların önlenmesi ve tedavisi için bazen de birkaç farklı maddenin belirli yöntem ve oranlarda karıştırılarak kullanılması önerilmiştir. Bu farklı maddeler bitkisel, hayvansal ürünler ile taş ve cevherlerden oluşabilir. Çeşitli ecza malzemelerinin belli oranlarda bir araya getirilmesiyle ortaya çıkan bu bileşimlere mürekkep ilaç adı verilir. Mürekkep ilaçlar müfret ilaçların etkilerini kuvvetlendirmek, zayıflatmak ve tatlarını değiştirmek, etki sürelerini kısaltmak yahut uzatmak gibi maksatlarla muhtelif etkili maddeleri birbiriyle karıştırıp, içlerine tat ve koku verici başka maddeler katılmak suretiyle yapılır (Baytop, 1989, s. 287). Yapılması önerilen bu mürekkep ilaçlar macun, hap, merhem, yağ, fitil, yakı, şurup, toz vb. şeklindedir. TEN'de salgın hastalıkların önlenmesi ve tedavisi için önerilen bu mürekkep ilaçların yapımında her bir maddenin miktarı, hazırlanışı, kullanım şekli, varsa yan etkileri ve biliniyorsa kim tarafından önerildiği belirtilmiştir. Mürekkep ilaçların ismi de içinde ağırlıklı olarak kullanılan madde ile ya da ilk kim tarafından yapıldığı ile adlandırılmıştır:

*yumurta ma'cün*⁵ bir yumurta'yı iğna ile bir küçük delik idüb akını bütün akıdalar yumurta taze ola ve ol delikten za'ferân-ı hâliş yumurta tolunca talduralar ba'dehu bir tamlı alçı ile yumurta deligini kapayalar ba'dehu ol yumurta'yı ısıcak küle gömeler yumurta'nın kabuğu siyâh olunca kül olunca kül içinde zıkr olunacak şey'leri ince döğüb hâzır ide müşk-i şarâmşî-i giridiñ kökiniñ akını tırmantıla köki her birinden bir dirhem ak karanfil bir denk yumurta ile mecmû'ını ince döğüb ve ısıcak idüb bu eczâlarıñ cümlesiniñ ağrı miqdârı Venedik tiryâkına karışdırub ma'cün ideler fevâ'yidi oldur ki vebâdan muqaddem şabâh ac karnına bir nohüd miqdârı isti'mâl eyleseler yigirmi dört sâ'at hükmi vardır yigirmi dört sâ'atde bir isti'mâl ideler ve hummâ ile çıkan vebâlarda bir altun ağrı isti'mâl idüb üzerine altmış dirhem siñirli yaprağı şuyı nüş oluna bi-izni'llâh çok adama nef'i olmuşdur (121a/13- 121b4): “*yumurta macunu* bir yumurta'yı iğne ile küçük delip akını bütün akıdalar yumurta taze ola ve o delikten has safranı yumurta doluncaya kadar dolduralar daha sonra bir damla alçı ile yumurta deligini kapayalar ondan sonra o yumurta'yı sıcak küle gömeler yumurta'nın kabuğu siyah olunca kül olunca kül içinde söylenen şeyleri ince dövüp hazır ede(ler) Girid kurt helvası bitkisinin kökünün akını sarı topuzluk kökü her birinden bir dirhem

⁵ Çeşitli ecza maddelerinden macun hâline getirilerek yapılan bir grup ilaca verilen genel ad (Önler, 2019, s. 121).

ak karanfil bir denk yumurta ile hepsini ince dövüp ve ısıtıp bu eczaların hepsinin ağırlığı miktarı Venedik tiryakına karıştırarak macun edeler faydaları odur ki vebadan önce sabah aç karına bir nohut miktarı kullansalar yirmi dört saat etkisi vardır yirmi dört saatte bir kullansalar ve humma ile çıkan vebalardan bir altın ağırlığınca kullanıp üzerine altmış dirhem sinir otu suyu içile Allah'ın izniyle çok kişiye faydalı olmuştur.”

cevz ma'cûni cevz içi yigirmi dâne bâdem kabuğunu çıkardıkları gibi bunuñ dañı kabuğunu çıkaralar kuru semüz encir on beş dâne şadef on dirhem tuz iki dirhemden bir denk eksik ola 'asel yigirmi dirhem bunları ince döğüb elekden geçürüb 'asel ile karışduralar ma'cûn ideler fevâ'yidi oldur ki vebâ çıkarar adam isti'mâl etse def' ider (121b/5-9): “*ceviz macunu* ceviz içi yirmi tane badem kabuğunu çıkardıkları gibi bunun da kabuğunu çıkaralar kuru etli incir on beş tane sedef otu on dirhem tuz iki dirhemden bir denk eksik ola bal yirmi dirhem bunları ince dövüp elekten geçirip bal ile karıştırıp macun edeler faydaları odur ki veba çıkarar adam kullansa giderir.”

şarımşak ma'cûni şarımşak dişi on beş dâne bir şarımşak döğüb iki buçuk dirhem 'asel ile karışdırub ba'dehu iki buçuk dirhem mesir karışdırub bir denk pân-zehir yarım dirhem ağaçka'un çekirdeğinin içi kunduz hayası iki buçuk denk yapışkan yarım dirhem aña şoğanı sirkesi sikencübîn ile karışdırub ma'cûn ideler fevâ'yidi oldur ki bir dirhem isti'mâl oluna vebâdan vücûdi hıfz ider ve çıkarar adam isti'mâl etse bi-izni'llâhi te'âlâ kurtulur (12b/10-15): “*şarımşak macunu* şarımşak dişi on beş tane bir şarımşak dövüp iki buçuk dirhem bal ile karıştırıp daha sonra iki buçuk dirhem mesir macunu karıştırıp bir denk panzehir yarım dirhem ağaçkavunu çekirdeğinin içi kunduztaşığı otu iki buçuk denk yapışkan yarım dirhem adasoğanı sirkesi sirkencübîn ile karıştırıp macun yapalar faydaları odur ki bir dirhem kullanılsa vebadan vücudu korur ve çıkarar adam kullansa Allah'ın izniyle kurtulur.”

habbû'l-hey bu dañı vebânîñ 'ufûnetine fâ'yide ider bedeni şıhhat üzre hıfz ider tarîki budur maştakî ve za'ferân ve sünbül-i hindî ve habb-ı belesân ve 'üd-ı belesân ve asarun ve selîhe ve dârcînî her birinden beşer dirhem sabır kırk dirhem ideler (126b/16- 19): “*habbû'l-hey* bu da vebanın irininine (kokusuna) fayda eder bedeni sağlık üzere korur yapılışı budur mastakî ve safran ve sünbül-i hindî ve pelesenk ağacı tohumu ve pelesenk ağacı ve kediotu ve aselbent sakızı ve tarçın her birinden beşer dirhem sabırlık otu kırk dirhem edeler.”

kurs-ı kâfûr... tâ'una ve vebâya gâyet nâfi'dir tarîki budur bezr-i hindibâ ve bezr-i hass ve bezr-i bakla her birinden üçer dirhem kâfûr buçuk miskâl muhkem saħk idüb alma şarâbı ile kurslar düzüb isti'mâl ideler (135b/4-7): “*kurs-ı kâfûr...* tauna ve vebaya gayet faydalıdır yapılışı budur hindiba tohumu ve marul tohumu ve bakla tohumu her birinden üçer dirhem kâfûr otu buçuk miskal iyice dövüp elma şurubu ile haplar yapıp kullansalar.”

kurs İbn Mâsiyeniñdir kırmızı gül kurusu altı dirhem sünbül-i hindî ve 'üd-ı mâverdi maştakî ikişer dirhem döğülmüş meyan köki üç dirhem tebaşir-i hindî bir dirhem za'ferân yarım dirhem bunları döğüb ve aħ şarâb ile yoğurub kurs ideler fevâ'yidi hummâ-yı vebâ'iyelere... nâfi'dir (135b-11-14): “*kurs İbn Mâsiyeniñdir* kırmızı gül kurusu altı dirhem sünbül-i hindî ve ud-ı mâverdi mastakî ikişer dirhem dövülmüş meyan kökü üç dirhem Hint kamışı şekeri bir dirhem safran yarım dirhem bunları dövüp ve ak şurup ile yoğurub bunları hap yapalar.”

*şfat-ı şumâme*⁷ gâyet koçlamağla... vebâya ve tâ'una... ziyâde nâfi'dir tarîki budur besbâse ve karanfil ve dârcîn her birinden ikişer dirhem 'anber ve şamg-ı 'Arabî her birinden birer dirhem misk nısf dirhem zurunbâd ve kesrâ ikişer dirhem şamgları mâ'-i verd ile hâll idüb bâkî eczaları saħk idüb birbirine hılt idüb şumâme (145a/ 18-145b/3): “*şfat-ı şumâme...* iyi koklamakla... vebaya ve tauna... çok faydalıdır yapılışı budur küçük hindistan cevizi ve karanfil ve tarçın her birinden ikişer dirhem amber ve şamg-ı 'Arabî her birinden birer dirhem misk otu yarım dirhem zidvar ve geven dikeninden çıkarılan zamb ikişer dirhem zambkları gül suyu ile karıştırıp geriye kalanları dövüp birbirine karıştırıp koku edeler.”

çam sakızını reçine dirler eger bunu kaynadub berâberi bezir yağıyla... ve bu yağı... eski ısıtması olanlara tütisi eyleseler giderir (64b/8-10): “*çam sakızına* reçine derler eğer bunu kaynatıp aynı miktarda bezir yağ ile... ve bu yağı... süregelen sıtması olanlara tütüsü eyleseler giderir.”

*diğer duhn-ı*⁸ zâc tarîki budur evvelâ rûh-ı zâcî alasin kar'adan taħtîr idesin 'araç çıkar ba'dehu çıkan rûhı alub berâber 'araç ile yine taħtîr idesin 'araç çıkar ve duhn kar'a dibinde kalur hıfz idesin bu duhn hummâ-ı vebâ'iyeye... ve tâ'una gâyet nâfi'dir ve 'aşaşı keser ve ba'zı illetlere münâsib şerbetlere isti'mâl itdürel (144a/3-6): “*diğer duhn-ı*

⁶ Yuvarlak hap biçiminde ilaçlar (Önler, 2019, s. 114).

⁷ Buruna çekilmek suretiyle kullanılan ilaçlar (Önler, 2019, s. 194).

⁸ Yağ, çeşitli hayvan ve bitkilerden elde edilen her türlü yağ (Önler, 2019, s. 53).

zâc yapılışı budur önce demir sülfat esansını alasin kabaktan damıtasin öz çıkar sonra çıkan esansı alıp öz ile yine damıtasin öz çıkar ve yağ kabak dibinde kalır saklayasin bu yağ... veba hummasına... ve tauna gayet faydalıdır.”

diğer ruh-ı milh-i mürekeke milh-i kalye ve şâfi olmuş bārūd biribiri ile hılt idüb bunlarıñ üç berâberi tın-i ermeni zamm idüb tekrâr eflaṭun ile taḳtîr idüb hıfz ideler isti'mâli dört beş kaṭre münâsib edviyyeleri ile... vebâya... 'acâyibdir (143b/2-5): “*diğer ruh-ı milh-i mürekeke* milh-i kalye ve katkısız barut birbiri ile karıştırıp bunların üçü toplamı kadar kilermeni ilave edip tekrar günlük ağacı ile damıtıp saklayalar kullanılışı dört beş damla uygun ilaçlar ile... vebaya... çok iyidir.”

kırmızı yağ cüzâm marazına günde yarımşar kaşık içürseler on beş günde def ider... tarîki budur karanfil ve cevzi-i bevva ve zencebil ve zurunbâd ve dâr-ı fulful ve havlincân ve ardıc yemişi ve ağaçka'ını ve dış kabuğı ve dış otu ve feslegen ve verd ve sünbül ve 'üd-ı hâm ve kemafîṭus ve kemaderyus ve bādrenbûye ve günlük ve şabır ve kâkûle ve kebâbe ve dârcîni ve karabaş ve maşṭakî ve bâdem ve ṭorakotı ve toḥmı ve çiçeği ve kuru encir ve kuşüzümü ve ḥurmâ çekirdeği her birinden onar dirhem 'asel elli dirhem ve cümleñiñ aḡrınca iki kez şeker ve cümleñiñ aḡrınca 'arak ki dört kere taḳtîr olmuş ola bu cümle eczâyı muḥkem saḥḳ idüb 'arak içinde bir hafta ısladub ba'dehu bir miqdâr şu koyub inbiḳden taḳtîr ideler ve gâyet hıfz ideler (139a/16-139b/ 8): “*kırmızı yağ* cüzâm hastalığına günde yarımşar kaşık içürseler on beş günde def eder... yapılışı böyledir karanfil ve küçük hindistan cevizi ve zencefil ve zidvar ve baş biberi ve havlincan ve ardıc meyvesi ve ağaçkavunu ve dış kabuğı ve dış otu ve feslegen ve gül ve sümbül ve öd ağacı ve kurluca ve kısımahmut otu ve oḡul otu ve günlük ağacı ve şabır otu ve kakula otu ve kuyruklu biber ve tarçın ve karabaş otu ve sakız ve badem ve dereotu ve tohumu ve çiçeği ve kuru incir ve kuşüzümü ve hurma çekirdeği her birinden onar dirhem bal elli dirhem ve hepsinin aḡrılıḡınca iki kat şeker ve hepsinin aḡrılıḡınca rakı ki dört kere damıtılmış ola bu bütün hepsini iyice dövüp rakı içinde bir hafta ıslatıp daha sonra bir miktar su koyup imbikten damıtalar ve iyice koruyalar.”

dubn-ı kibrit bu yağ... cüzâm marazına ve frenk marazınıñ her envâ'ına nâfi' ve mücerrebdir tarîki 'akreb-i aşfar yüz dirhem zeyt yağı iki yüz dirhem 'akrebi saḥḳ idüb mezkûr zeyt ile hılt idüb bir çömlekte mülâyim ateş üzerinde üç gün miqdârı ṭabḥ idüb sonra süzüb isti'mâl ideler (141a/10-14): “*dubn-ı kibrit* bu yağ... cüzâm marazına ve frengi hastalığına her çeşidine faydalı ve denenmiştir yapılışı sarı akrep yüz dirhem zeytin yağı iki yüz dirhem akrebi dövüp zikredilen zeytin yağı ile karıştırıp bir çömlekte orta ateş üzerinde üç gün boyunca pişirip sonra süzüp kullanalar.”

1.3. Kan Almak

TEN'de bir salgın hastalık olan cüzâm hastalığına tedavisi için önerilen tıbbî tedavi yöntemlerinden biri de kan almak(faşd)'tır.

maraz-ı cüdâmı beyân ider ... efzâl ilâci odur ki evvel faşd ideler (23a/18-19): “cüzâm marazını anlatır... en üstün ilacı odur ki önce kan alalar.”

2. TEN'de Salgın Hastalıkların Tedavisinde Önerilen Halk Hekimliği Uygulamaları

Tarihî tıp metinlerinde az miktarda da olsa dönemlerinin tıp anlayışıyla açıklanamayacak kimi uygulamaları görmek mümkündür. Yazıldığı dönemlerin tıp anlayışıyla açıklanamayan bu uygulamaların akıl ve mantıkla da izahı mümkün değildir. Bu türden sağaltım yöntemlerini ve sağaltım maksatlı kullanılan bitkisel/hayvansal maddeleri halk hekimliğinin büyüsel yönüyle açıklamak, bu eserlerde az da olsa halk hekimliği uygulamalarının izleri olduğunu kabul etmek gerekmektedir (Doğan, 2011, s. 123).

TEN'de de salgın hastalıklardan korunmak ve salgın hastalıkların tedavisi için halk hekimliği uygulamaları olarak kabul edilen bu tedavi yöntemlerinin örnekleri az miktarda da olsa görülmektedir:

dârînec-i 'akrebi çıyan otu dirler... İbn Zühr ve İhtiyârât ve İbn Bayṭâr şâhibleri kavli üzere bu köki ṭâ'un zamanında evde aşakosalar ṭâ'un(dan) emîn ola (48b/3-7): “*dârînec-i 'akrebi* çıyan otu derler... İbn Zühr ve İhtiyârât ve İbn Bayṭâr sahiplerinin sözüne göre bu kökü taun zamanında evde asakoysalar (assalar) vebadan emîn ola.”

düdü'l-kaşş ibrişim kurdudur... eğer bu kurduñ kurusundan bir dânesin ergüvânî bez içinde kendüde götürseler ısıtma 'ileti zâyil ola (49a/3-5): “*düdü'l-kaşş* ibrişim kurdudur... eğer bu kurdun kurusundan bir tanesini erguvan renginde olan bez içinde taşısalar sitma hastalığı ortadan kalkar.”

yâküt yâküt didikleri zî-kıymet kızıl taş... Huneyn kavli üzere ṭabr'atı mu'tedil ve ḥarârete mâ'yildir... götürseler ṭâ'undan emîn olalar (113a/16-113b/1): “*yâküt*... yakut dedikleri kıymetli taş... Huneyn'in sözüne göre... taşısalar taundan emîn olalar.”

zümürüd zümürüd didikleri yeşil taşdır... oğlan doğdukdâ boğazına aşakosalar... cüdâmdan emîn ola (52a/9-16): “*zümürüt* zümürüt dedikleri yeşil taşdır... çocuk doğduğunda boğazına assalar... cüzzamdan koruna.”

TEN’de önerilen bu halk hekimliği uygulamalarının bazılarının kaynağı olarak meşhur hekimlerin gösterilmesi dikkat çekicidir. Tedavi yöntemi olarak önerilen bu halk hekimliği uygulamalarının benzerleri Arapçadan tercüme edilen Müntahâb-ı Şifâ(MŞ)’da ve Farsçadan tercüme edilen Hulâsâ-ı Tıbb(HT)’da bulunmaktadır:

Bir parça çıyan otunun asıldığı evin içindekilere veba bulaşmaz. (MŞ, 160a/3-5)

Yakut yüzük taşıyan kimse vebaya yakalanmaz. (HT, 83a/2-3)

Bu örnekler Hezârfen Hüseyin Efendi’nin TEN’de Arap ve Fars tıp kitaplarında bulunan halk hekimliği örneklerinin bazılarını aynen aldığını göstermektedir.

Sonuç

Hezârfen Hüseyin Efendi’nin XVII. yüzyılda yazdığı Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb adlı eserinde bitkisel, hayvansal ürünler ile taş ve cevherlerden reçeteler önerilen salgın hastalıklar veba, taun, cüzzam, çiçek, frengi, kızamık, kolera ve sıtmadır. TEN’de bu salgın hastalıklardan korunmak ve salgın hastalıkların tedavisi için tıbbî tedavi yöntemleri ve halk hekimliği tedavi yöntemleri olmak üzere iki farklı tedavi yöntemi önerilmiştir.

TEN’de salgın hastalıklardan korunma ve salgın hastalıkların tedavisi için önerilen tıbbî tedavi yöntemleri bitkisel, hayvansal ürünlerin ve taş ile cevherlerin müfret ilaç şeklinde tek başına kullanılması ile bitkisel, hayvansal ürünler ve taş ve cevherlerin belli oranlarda bir araya getirilerek mürekkep ilaç hâlinde kullanılmasıdır.

TEN’de salgın hastalık zamanında salgın hastalığa yakalanmamak için önerilen yöntemler de bulunmaktadır. Bu da TEN’de bugünkü modern tıp anlayışındaki koruyucu hekimlik uygulamalarının örneklerinin bulunduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak TEN’de salgın hastalıklardan korunma ve salgın hastalıkların tedavisi için önerilen yöntemler genellikle yazıldığı dönemin tıbbî ve bilimsel tedavi yöntemleridir. Bu sebeple salgın hastalıkların tedavi yöntemleri bakımından TEN bir halk hekimliği ürünü değil, bilimsel bir tıp kitabıdır.

Etik Beyan

“Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb'de Salgın Hastalıklara Önerilen Tedavi Yöntemleri” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma doküman incelemesine dayalı olarak yapıldığından etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Kısaltmalar

HT Kitâb-ı Hulâsâ-i Tıbb (Uçar, 2009)

LE Lisânü'l-Etubbâ (Demir, 2011)

MŞ. Müntahâb-ı Şifâ I (Önler, 1990)

TEN Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb (Tokat, 2012b)

Kaynakça

- Aydın, M. B. Z. (2005). Osmanlı tıbbında “müfred deva” kullanımı ve “müfredât” eserlerinin genel özellikleri. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 6(2), 299-315.
- Baytop, T. (1989). *Akrâbâzîn*. TDV İslam Ansiklopedisi. 2. 287-288.
- Benli, K. (2017). *Klasik dönem Osmanlı sağlık sistemi ve salgın hastalıklar (1300-1600)* (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Bilgü, H., Karademir, P., Taşdemir, A., Osmanlıoğlu, S., Ünsal, C., Yapıcı, H. ve Çelmeli, F. (Yay. Haz.) (2020) *Türkiye Salgın Hastalıklar Tarihi Bibliyografyası*. İstanbul: Millî Savunma Üniversitesi Yayınları.
- Canpolat, M. ve Önler, Z. (Yay. Haz.) (2016). *İshâk bin Murâd: Edviye-i Müfred*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çiçekler, A. N. ve Gürlek, M. (2016). Osmanlı tıp metinlerinde geçen hastalık adları üzerine. *Turkish Studies*, 11(21), 95-112. doi: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11284>

- Doğan, Ő. (2009). *Terceme-i Akrebâdîn - Sabuncuoğlu Őerefeddin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizininler)* (Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Demir, E. (2011). *Hezârfen Hüseyin B. Ca'fer İstânköyü'nin Lisânü'l-Etibbâ' Adle Tıp Lüğati Üzerinde Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Sözlük)* (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Devellioğlu, F. (1997). *Osmanlıca-Türkçe sözlük*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Doğan, Ő. (2009). *Terceme-i Akrebâdîn - Sabuncuoğlu Őerefeddin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizininler)* (Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Doğan, Ő. (2011). XIV-XV. yüzyıl Türkçe tıp metinlerinde halk hekimliği izleri. *Millî Folklor*, (23)89, 120-132.
- Doğan, Ő. (Yay. Haz.) (2012). *Ebulfeyz Mustafa Efendi: Risâle-i Feyziyye fi Lüğati'l-Müfredâtı't-Tıbbiyye* (2. Baskı). İstanbul: Değişim Yayınları.
- Ertaş, M. Y. ve Eğnim, K. (2011). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde hastalıklar. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 83-108.
- Gültekin, E. (2016). *19. Yüzyılda Osmanlılarda Kolerâ Tedavileri* (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- İlgürel, M. (1998). *Hezârfen Hüseyin Efendi*. TDV İslam Ansiklopedisi.18. 544-546.
- İstek, E. (2018). Osmanlı Hekimlerinin Türkçe Tıp Eserlerinde Veba Hastalığı ve Tedavisi. *Tarih Okulu Dergisi (TOD) Journal of History School (JOHS)*, 11(35), 128-152. doi:http://dx.doi.org/10.14225/Joh1319
- Kılıç, O. (2004). *Eskiçağdan yakınçağa genel batlılarıyla dünyada ve Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıklar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Kılıç, O. (2020). Küresel salgının anatomisi: insan ve toplumun geleceği. İçinde M. Şeker, A.Özer ve C. Korkut (Edt.), *Tarichte küresel salgın hastalıklar ve toplum hayatına etkileri* (ss. 13-53). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Köktekin, K. (2007). Hazâinü's-Saadât'ta geçen tıp terimleri. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 35, 13-27.
- Küçükler, P. (2010). *Mücerreb-nâme Őerefeddin Sabuncuoğlu*. Ankara: Kültür Ajans Yayınları.
- Küçükler, P. ve Yıldız, Y. (2016). Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar'daki (1b-150a) bitki adları üzerine bir inceleme. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 44(2), 13-32. doi: 10.9761/JASSS3363
- Küçükler, P. ve Yıldız, Y. (2018). Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar'daki (150b-295a) bitki adları üzerine bir inceleme (II). *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 2(1), 109-137.
- Murad, S. (2009). *Lüğât-ı Müşkilât-ı Ecâzâ Derviş Siyâhî Lârendevî (Giriş-Metinİnceleme-Dizinin)*. (Yüksek Lisans Tezi) Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya
- Önler, Z. (1990). *Müntehâb-ı Şifâ I (giriş-metin)*. Hacı Paşa. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Önler, Z. (2019). *Tarihsel tıp metinleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şaş, A.K. (2014). *Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb (sentaks inceleme-metin-sözlük)* (Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Tokat, F. ve Uygur, C. V. (2012a). Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "Tuhfetü'l- Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb". *Turkish Studies*, 7(3), 2445-2454. doi: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3603
- Tokat, F. (2012b). *Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "Tuhfetü'l- Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb"* (Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Uçar, İ. (2009). *Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb Cerrâh Mes'ûd (giriş-inceleme-metin-dizininler)* (Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Uçar, İ. (2010). Türkçede eş anlamlılık ve Eski Anadolu Türkçesi tıp yazmalarında eş anlamlı kelime kullanımı. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 2(1), 37-48.
- Varlık, N. (2011). *Tâun*. TDV İslam Ansiklopedisi. 40. 175-177.
- Yıldız, F. (2014). *19.yüzyıl'da Anadolu'da salgın hastalıklar (veba, kolerâ, çiçek,sıtma) ve salgın hastalıklarla mücadele yöntemleri*. (Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

EXTENDED ABSTRACT

Hezârfen Hüseyin Efendi, one of the historians of Sultan Mehmet era and an encyclopedist scholar, is the second Ottoman author to make use of Western sources after Katib Çelebi because of the languages he knows. Hezârfen Hüseyin Efendi's work named "Tuhfetü'l- Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb" is a medical work written in Turkish. In this work, along with other diseases, recommendations are made for prevention and treatment of epidemic diseases. The manuscript consists of 291 pages and three main sections. The first part is about general medical knowledge and the responsibilities of the physician. The second part is a dictionary written in Arabic alphabetical order. In this section, the use of various plant and animal products, stones and ores with preparation amounts and form are explained. The opinions of famous Arab, Persian, Rum and Greek physicians are also included in this section. In alphabetical order, first the name of the plant, food, animal, animal product and ore were written in red ink, then the pronunciation and vowel points of some words were stated in Arabic. If the word in question is transferred to Turkish from another language, it has been stated which language it was passed from. If there is, the Persian, Arabic, Turkish and Greek equivalents of the subject matter are given. This encyclopedic information in TEN shows that Hezârfen Hüseyin Efendi consulted many sources while

writing these works. In the third chapter, diseases according to the stars, organs and hilts and beneficial drugs for them are explained, and also how to make the preparations and which diseases they are good for are stated.

In his manuscript, Hezârfen Hüseyin Efendi referred to Arab, Persian and Greek physicians in the treatment methods he recommended. TEN, besides Greek physicians, refers to the works of the most important physicians of Islamic medicine. For this reason, it is not possible to accept TEN as a product of folk medicine. TEN is a scientific work that contains medical information of its period and past periods.

In our study, it is aimed to contribute to the history of medicine, the history of medication and the history of science by presenting the prevention and treatment methods recommended for epidemic diseases in the copy of TEN registered in Bosnia Herzegove Gazi Husrev Library R.986.

The epidemic diseases for which recommendations of treatment or prevention are given in TEN are plague (vebâ), taun (tâ'un), leprosy (cüdâm, cüzâm), smallpox (çiçek, cederî), syphilis (efrengî, frenk marazî), measles (kızamık), cholera (hayza) and malaria (ısıtma).

The methods suggested in TEN regarding epidemic diseases are similar to the attitude of today's modern medicine against epidemic diseases. In TEN, there are methods recommended primarily for the epidemic period in order not to be caught in the relevant epidemic. Prescriptions have also been suggested to overcome and treat the disease, even if the disease is not infectious. When all these are evaluated, it can be said that there are examples of preventive medicine practices of today's medical understanding in TEN.

In TEN, the temperament and nature of the plant that is, the state of being hot, cold, dry and humid of food, animal, animal product and ore recommended for the treatment of epidemic diseases are indicated. With this indication, it is revealed that this substance is good for people of which temperament and for which diseases. This shows that in the epidemic treatment method in TEN, the understanding of medicine that is called humoral pathology in Ancient Greek medicine and ahlât-ı erbaa in Islamic medicine is valid.

At the end of our study, it was determined that two different methods were recommended in TEN: medical methods and folk medicine methods for the prevention and treatment of epidemic diseases. In TEN, for the prevention and treatment of epidemic diseases, it is sometimes suggested to use herbal and animal products, stones and ores as simple (mufred) medicines.

Some examples of using herbal products as a medical prevention or treatment method of epidemic diseases in TEN are as follows:

bindibâ her kağı ısıtma olursa nâfi'dir (112b/1): “*chicory* is beneficial for all types of malaria”

In TEN, it is recommended to use animal products alone as a medical prevention or treatment method of epidemic diseases:

mâ'ü'l-cübn peynir şuyıdır... eski ısıtmalara fâ'ide ider (93a/11-93b/12): “*mâ'ü'l-cübn whey*... benefits ongoing malaria”

In TEN, it is recommended to use stones and ores alone as a medical prevention or treatment method of epidemic diseases:

milh tuz... cüzâma fâ'ide ider (101b/3-9): “*milh* salt... benefits leprosy”

In TEN, it has been suggested to use several different substances in certain methods and proportions as a medical treatment method for the prevention of epidemic diseases and for the treatment of epidemic diseases. These compounds, which are produced by combining various herbal, animal and mineral products in certain proportions, are called murekkep (compound) medicines. The amount of each substance, how it will be prepared, how to use it, if any, its side effects, and if known, by whom it is recommended, are specified one by one in the production of these proposed murekkep drugs.

çam sakızı reçine dirler eger bunı kaynadub berâberi bezir yağıyla... ve bu yağ... süregelen ısıtması olanlara tüsi eyleseler giderir (64b/8-10): “*çam sakızı (pine mastic)* is called resin, if they boil it and use the same amount of linseed oil... and if this oil... is incensed for those with old malaria, it will remove it.

In addition, venesection method is one of the medical treatment methods recommended for the treatment of leprosy, which is an epidemic disease.

Also, some treatment methods from folk medicine have been suggested for the prevention and treatment of epidemic diseases in TEN, even if only a little:

yākūt *yākūt* didikleri *zī-kıymet kıızıl taş...* götürseler *ṭā‘ūndan emīn olalar* (113a/16- 113b/1): “*yākūt* ... the precious stone called ruby... if taken away, one can be sure of taun”

When the methods recommended for the prevention and treatment of epidemic diseases are evaluated in TEN, it has been determined that most of the recommended methods are medical methods and only a few of them are folk medicine practices. This shows that TEN is not a product of folk medicine, but mainly a scientific, medical book.